

• UTÓSZÓ •

•

•

•

• ÉLETTÖRTÉNET, ELBESZÉLT TÖRTÉNELEM •

A társadalomtudomány művelői szeretik megtalálni egy-egy jelenség gyökerét, így van ez a folklór-, illetve a néprajztudományban is, újabban az antropológia is vizsgálja kicsit más szempontból a népet, azaz a közkultúra egy-egy megnyilvánulását. Ebbe a körbe tartoznak a paraszti, népi önéletírások is. A magyar néprajz ezeknek a memoároknak gyökerét a kéziratban ránk maradt visszaemlékezésekben, naplókban, ponyvakiadványokban vélte felfedezni, melyekre vannak példák már a XIX. századból is.

A tudomány: a néprajz és az irodalom, minden esetben egyetért abban, hogy a huszadik században a népi írók munkái: Veres Péter, Sinka István, Darvas József és természetesen Móricz Zsigmond *Boldog embere* határozta meg azt a keretet, melynek alapján ezek a naiv szövegek, közkedvelt kifejezéssel narratívák íródtak. Figyelembe kell vennünk azokat a mozgalmakat is, amelyek a huszadik század második évtizedében az „östehehetségek” felfedezésére irányultak. Ez az östeheetség-kutatás hatott Ortutay Gyula módszerére is, aki az egyéniség szerepét kereste a folklóralkotásokban.

Az anyaországi irányzatok csakhamar nálunk is megmutatkoztak. A Szabadkán megjelent *Naplónak*, a két világháború korszak legjelentősebb napilapjának voltak ilyen jellegű felfedezései. Sajnos az eredményeivel nem foglalkozott a hazai folklórtudomány. Csak futólagos ismereteink vannak a magyarkanizsai Molnár Mihályról, akire a kilencvenes években bukkantam rá. Magányosan élt a város központjában, szent embernek számított a városban, kissé feminin férfi volt: gyönyörűen hímzett, vasalni járt az úri házakhoz, kertészkedett az apácáknál, meg rossz verses köszöntőket írt öreg napjaiban is azoknak, akik emberszámba vették őt. Nos, Szent Miskának a *Napló*ban megjelent néhány verse, ő volt a *Napló* egyik „östehehetsége”. Élete végéig a költők öntudatával élt. Hagyatékát, ingóságait a zentai múzeumban őrzik, a tárgyakból Nagy Abonyi Ágnes készített kiállítást, tanulmányt is írt róla. Érdemes lenne továbbgondolni az akkor elmondottakat. Én ide sorolnám Nagy Apáti Kukac Péter felbukkanását is avval a különbséggel, hogy a bajsai festő igazi naiv művész volt, aki tanult is festeni, a sorsa talán még boldogtalanabb volt, mint a magyarkanizsai Szent Miskáé.

•

Az önéletírások hazai megszületésének gyökerét a *Híd* című folyóirat 1936-ban megindított falukutató mozgalmában találhatjuk meg nem tagadva, hogy természetesen szorosan összefügg a szlovákiai *Sarló* hasonló törekvéseivel. Akkor, a harmincas évek közepén a zágrábi egyetemen tanuló Cvetko Malušev sok mindenre kiterjedő, alapos kérdőívet készített, ezt szétküldték az aktivistákkal a *Híd* kvázi olvasóinak, a földmunkásoknak, hogy töltsék ki, és hogy ebből kerekedjenek ki azok a pályamunkák, amelyek a vajdasági magyar agrárproletárság valódi életéről szólnak majd. A derék baloldali fiatal értelmiségiek éppen csak arról feledkeztek meg, hogy a földmunkások ugyan öntudatosak, viszont analfabéták, mert az első világháború után a korábban kötelező hatosztályos népiskolát négyosztályosra csökkentették az új országalakulatban, ott is államnyelven tanítottak, a szerencsétlen fölmunkások, még ha akartak volna, akkor sem igen tanulhattak volna meg írni-olvasni cirill betűkkel magyarul. A második világháború idején elindított aranykalászos gazdaképzésen nemcsak gazdálkodni tanították parasztágunkat, hanem írni és olvasni is. Folytatódott ez a második világháborút követő években is, amikor különböző buta, kvázi felvilágosító szemináriumokon írni és olvasni is tanították a népet.

Magyarországon és a határon túli magyarok körében a hetvenes években jelentek meg azok a népi önéletírások, melyekkel napjainkban is számol a szakirodalom. Ezek többnyire nem spontánul íródtak, a kiváló mesemondókat, a népművészet esetleg más téren jeleskedő specialistákat a néprajzosok, folkloristák, szociológia iránt fogékony szepírók ösztönözték e munkák elkészítésére, valamint a Magyar Néprajzi Múzeum által meghirdetett amatőr néprajzi gyűjtőmozgalom is hatott az elkészülésükre. Az önéletírások publikálása nem várt sikert hozott, de vitákat is indított. Mit kezdjen a folklor-tudomány ezzel az új írásbeli műfajjal? Mennyire szerkeszthető, a szöveg megformálására hogyan hat a kutató, tekinthetőek-e ezek a szövegek spontán megnyilvánulásoknak, netán írói alkotásoknak? A dolog természetéből fakadóan kiteheti-e a központozást a szerkesztő, mit javíthat ki; a stílustalanság, a nyelvi hibák tolerálhatók-e, vagy azokat is a nép igazi megnyilvánulásának kell tekinteni? A folkloristáknak ebben az esetben is úgy kell eljárnia, mint a szóbeli epikai

•

műfajok esetében, vagyis a nyelvhelyességi, a helyesírási hibákkal együtt kell közzétenni a szövegeket? Az ezredfordulóra nagyjából tisztázódtak azok a szempontok, amelyek szerint vizsgálhatók a paraszti önéletírások.

A Vajdaságban a magyarországgal egy időben jelentek meg a paraszti önéletírások: Bori Imre és Burány Béla figyelt föl a műfaj jelentőségére. Érdekes, hogy kizárólag a *Híd* folyóirat közölt ilyen jellegű szövegeket, sem a *Létünk*, sem pedig az *Üzenet* szerkesztői nem voltak fogékonyak erre a műfajra. Bori Imre és Burány Béla mellett Németh István író volt még az, aki szorgalmazta ezeknek az önéletírásoknak az elkészülését. Az első könyv alakban is megjelent munka Zabosné Geleta Piroska önéletírása volt. 1984-ben jelent meg a Forum gondozásában, Burány Béla szerkesztésében és Jung Károly utószavával. Langyos vita is követte, nálunk is megismétlődtek a magyar szakemberek által megfogalmazott kételyek. Ezt követően sorjáztkak az ilyen jellegű kiadványok, néhány szemináriumi munka is készült, de az átfogó elemzőmunka még várat magára. A tucatnyi publikáció folklorisztikai, szociálintropológiai vonásait kellene tisztázni a helyi, elsősorban a kisebbségi sorsból fakadó szempontok alapján is.

Az új évezredben újabb címszóval gazdagodott önéletrajzi-irodalmunk. Kovačevné Fehér Ilona könyve már nem csupán a paraszti önéletrajzokhoz sorolható, egy újabb műszót, az elbeszélte történelmet (oral history) e munka esetében célszerűbb lenne használni. Megítélésem szerint a *Csoda és csoroszlya* átmenetet képez a két műfaj között, azt is mondhatnánk: egy kicsit ez is meg az is. Kovačevné Fehér Ilona a háború után felnövekvő első nemzedékhez tartozott. Az utolsó olyan generáció tagja volt, amelyik életének egy részét még a paraszti sorsban élte. Fialat felnőttként, kamaszlányként szándékosan változtatta meg életét, amikor munkát vállalt Zentán, a kórház gyermekosztályán, hogy néhány év után tudatosan induljon el a nagyvilágba, Szabadkára azért, hogy végérvényesen szakítson szülei életformájával. Szabadkáról ugyan nincsenek olyan szépen megformált emlékei, mint Zentáról és a Tisza-partról, ennek ellenére a Tisza menti városba soha többet nem tért vissza, csak vendégségbe járt haza, idős szüleit is magához vette, talán jelképesnek is

tekinthetjük, hogy őket az idegen városban, Szabadkán a Bajai úti temetőben temettette el.

Önéletírása, a *Csoda és csoroszlya* ebből kifolyólag két jól elkülöníthető részből áll, az első, melyet 2006 óta könyv alakban is olvashattunk (*Örke, mi a csoroszlya?*), a második meg a *Vannak még csodák, ugye?* Maguk a címek is beszédesek. Első olvasásra szinte semmilyen összefüggés sincs a cím és a könyvben olvasható további fejezetek között. Ha alaposan belegondolunk, az a történet, amely az első kötet címadója lett, látszólag kilóg a sorból, egy aranyos történet egy nagyanyáról és az unokájáról, akik meghányják-vetik, mi is az a csoroszlya. Többek között az is kiderül, hogy az elbeszélői én nemigen kedveli a nagymama szót, ezért fogadja el unokája nyelvi leleményét, az Örke megszólítást. Végeredményben ez a történet az, amelyik meghatározza az első könyv lényegét. Azt, hogy élettörténetét a széles olvasóközönség mellett az unokáinak szánja. Olyan sztorikat olvashatunk benne, melyek szorosan kötődnek a letűnt paraszti világhoz, hiszen a kis Szonyának már fogalma sincs arról, mi a csoda is lehet az a csoroszlya.

A második könyv viszont a hétköznapi ember csodájáról szól, az is az unokáknak, hogy sok-sok munkával, kitartással mi magunk is megélhetjük a magunk csodáját, az életnek nem lehetünk a vesztesei, ha következetesen, az erkölcsi normák betartásával irányítjuk sorsunkat. Ez a mentalitás, szerzői attitűd végigkíséri az egész könyvet. Kovačevné könyve, hasonlóan a többi hasonló ilyen típusú önéletrajzi íráshoz sok-sok epizódból áll össze, és szükségtelen az egyes történetek között a kronologikus összefüggéseket keresni, minden epizód magában is megáll, az események csak lazán kapcsolódnak egymáshoz azzal, hogy az mind összefüggésbe hozható a történet emlékezőjével. Természetesen egyfajta tudatosság megfigyelhető a szövegek sorba állításában, különösen vonatkozik ez az első könyvre.

Családi legendával indul a könyv, egy tragikusan szép történettel: a dédanya születésével, és az ükanya halálával: amikor a kislány megszületett valamelyik szikesen, és az édesapja a birkával megszoptatta. Jelezni kívánja a szerző a parasztság másféle hozzáállását a világhoz, a gyermeket naivitást és a józan ész győzelmét. Ezután a következőknek

•

azok novellaszerű igaz történetek, amelyek meghatározták a zentai szegény család életét az első világháborútól a múlt század közepéig. Fehér Ilonka nem nosztalgiazik, mert élettörténetében nemigen volt helye a nosztalgiának, arról mesél leginkább, milyen nehéz volt a kisembernek megkapaszkodnia az életben. A történetek fonalát néha egy-egy kisebb néprajzi kisesszé szakítja meg: amikor alaposan részletezi, milyen volt a családi házuk, a szobabelső. Néhány szokást is megismerünk pontosan úgy, ahogy az lejátszódott a Fehér családban. A kutatók más önéletrajzírók kapcsán állapították meg: realisabb képet nyújtanak a szokásokról, pontosan kiderül azok valódi jelentősége, így vagyunk a Fehér Ilonka karácsonyi és egyéb történeteivel, azok nem sterilek, ahogy a néprajzi kiadványokban, nagy összefüggések alapján a népszokások körében szoktunk tárgyalni. A Mária-társulatról, az aratásról, a böngészésről, a „böngéről” szóló részek pedig kifejezetten azért készültek, hogy hiteles képet kapjon az olvasó a háború utáni életről. A pontosítás miatt néha a *Magyar néprajzi lexikon* megfelelő címszavát is segítségül hívja, hogy felfrissítse emlékezetét. Az első könyvet a kávéivás szokásával zárja, pontosítja, hogy mikor is ivott először feketekávé (1959 augusztusában). Ennek a kávéivásnak jelzésértéke van, jelezni kívánja, hogy bizony mentalitásában az új generáció kezd elszakadni a paraszti élet rendjétől.

Az első könyvben a történetek idejét nem pontosítja, azok bármikor megtörténhettek, a történet szempontjából ez lényegtelen. A második könyvet én a nagy szakítás könyvének nevezném, ez az az időszak, amikor Ilonka szakít korábbi életformájával, tudatosan kilép a korábbi paraszti életformából, végérvényesen szakítani kíván szülei mentalitásával. A zentai gimnázium első osztályából a pénz hiányából meg valószínűleg a szülők hozzáállásából fakadóan az út a zentai kórház gyermekosztályára vezetett. Következtek azok a megpróbáltatások, amikor az előző generáció gyermekei cseléd-sorba kerülnek, csak hogy a modern világban a gazda már kevésbé megfogható, mint a korábbi paraszti világban. A félig-meddig értelmiségi közegben ember legyen a talpán, aki megállja helyét. A gyereklányban csakhamar tudatosul, hogy mire vállalkozott, a pontatlansága bizony emberéletbe is kerülhet. Az olvasó számára

kicsit mesterkéltnek tűnik az a precizitás, ahogy annyi év távlatából pontosan leírja a munkáját, pontosítja a különböző műszereket, melyek évtizedekig meghatározták ápolói tevékenységét, a modulatoknak a lehető legpontosabban kellett beidegződnie, mert a munka nem játék, ismétелgetni nem lehet, s ez az a pontosság, amely meghatározta egész további életét, végeredményben a második könyv szellemiségét.

A csodák voltaképpen nem is csodák: a XX. század hétköznapi valóságának a képei. Szabadkáié, ahol Ilonka élete javát eltöltötte. A város és új családja mentalitásával nemigen foglalkozik a szerző, egyetlen családi legendát, az emberélet fordulóihoz kapcsolódó szokást sem örökített meg, pedig a városban még napjainkban is jócskán megfigyelhetők azok. Azzal is csak helyel-közzel foglalkozik, hogy a férje családja bunyevác, ahol még szigorúbbak a tradíciók, abban az utcában, ahol ők éltek, voltaképpen Ilonka is leélte élete javát, kétnyelvű volt a környezet. A családban nem okozott különösebb gondot, hogy Ilonka magyar, a férje bunyevác. A kétnyelvűség átkáról őszintén mert szólni, amikor nagyobb lányáról az óvodában kiderül, hogy csak magyarul ismeri a színeket. Arról, hogy milyen volt Szabadka a XX. század második felében zentai, illetve ötödik köri – így nevezik hagyományosan azt a környéket Szabadkán, ahol a Kovačev család élt – perspektívából, alig olvasható. Az hogy por van, homok, ami bizony kikezdi a kívülről jöttek szemét, agyát, az amolyan szabadkai közhely, Kosztolányi és Lovas Ildikó írt erről sokkal filozofikusabban. Fehér Ilonkát ez a tény csak annyira érdekelte, hogy miután megérkezett a városba, egy hét után szemgyulladást kapott. A második könyv kizárólag a kórházi munkájáról szól, családjáról, férjéről, annak munkájáról. Kovačev Pajo az a furfangos, jó eszű, szegény legényből lett mesterember, aki egy kicsit ismerős nekünk a magyar népmesékből, aki minden körülmények között föltalálja magát, ő az, aki taktikusan igazgatja az édesanyját és a feleségét, egészséges humora nem hozza ki a béketúrésből. A szerző a lányairól, unokáiról csak annyit árul el, amennyi az unokáknak elmondható: az erényeiket is meg az esendőségüket is az édesanyák elfogultságával láttatja. Egészségügyi dolgozóként naturalisztikus pontossággal ismerteti két lánya születését, ez lényegesen módosul,

•

amikor unokái megszületésének a gyötrelmeit éli át, itt bizony köddé vész a racionálisan gondolkodó egészségügyi nővér, pedig ez megfigyelhető, amikor saját betegségéről esik szó. Szervesen nem kötődik Ilonka életéhez az a történet, amely a kórházban megfordult kis betegekhez, azok szüleihez kapcsolódik. Olyan példák ezek a boldogtalanságról, a szociális esetekről, amelyekkel nap mint nap találkozott, és bizony egyáltalán nem voltak idillikusnak mondhatók a XX. század második felében a kisvárosi viszonyok között. A sokféle mentalitású emberről, a vendégmunkásokról, a magukra maradt öregekről és unokáikról, a felelőtlen felnőttekről szóló sors történetek az első könyv a néprajzi fejezeteit helyettesítik, meg azok is, melyek a legutóbbi háború hétköznapjaiba, azok kínjaiba, komikumába vezetik be az olvasót.

A könyv summája az is lehet, hogy a régi paraszti világban mégis könnyebb volt boldogulni, könnyebb volt eligazodni, zárt volt az a világ, ott nem lehetett eltévedni. A természet közelsége az, amely megmutatta az irányt. Fehér Ilonka nyugdíjasként virágkertészetre fog, amolyan időtöltésnek és keresetkiegészítésnek szánja. A régi-új kihívásnak lelkesedéssel, precizitással fog neki, könyvének néhány oldalán megismerhetjük a virágkertészet rejtelseit, hogyan kell palántát nevelni, locsolni, csodát művelni a kötetlen, laza homokon. Ilonka ismét visszavezet bennünket a hagyományos paraszti világ természetközelségéhez, ahhoz a világhoz, ahonnan Hunyadi Rúzsi elindult. Ettől a világtól mindenáron szabadulni akart, azért utazott, ismerte meg a modern világ valamennyi kihívását, vívmányát, e végső látásmódja miatt soroljuk mi Kovačevné Fehér Ilonka munkáját a paraszti önéletírások közé.

Beszédes Valéria

•

•

•

• A DANTEI UTAZÁS HAGYOMÁNYA •

Kovačevné Fehér Ilona könyve önéletrajznak, emlékiratnak, részint helytörténeti írásnak is tekinthető. A zentai tájban és szokásrendben gyökerező szerző szinte a családi krónika vagy valamiféle családregeény lehetőségével, a legendásítás kérdésével indít, tudniillik a dédszülők távoli, természetközeli világa a mai elbeszélő én nézőpontjából már legenda. A műfaj kapcsán egyébként is felmerül a megtörtént problematikussága, akár az esemény megtörténtjéről, akár a tanúságtétel megtörténtjéről van szó. Paul Ricour fejtette ki a múltbeli megfigyelés, a reprezentáció kérdéskörét, tudniillik a múltbeli maga már múlt mivolta miatt nem figyelhető meg, pusztán emlékezetbe idézhető. Fehér Ilona tudatosan vállalja az emlékező narratívát.

Az önéletrajzzal kapcsolatos irodalomelméleti dialógusok természetesen szintén felmerülnek a szöveg olvasójában. Megállapítható, hogy a népi önéletrajz és a kifejezetten női önéletrajz vonatkozásai, nézőpontjai is jelen vannak.

A kötet többnyire tematikus felosztású, a linearitás megtörik, ugyanis egy-egy téma vagy motívum körüljárása visszavezethet a kiinduló térbe, a gyermekkor idejébe. A harminchárom fejezet a dantei utazás hagyományát követi, a pokoljárás itt a szegénység poklával, a földhöz való viszony aggályjaival fonódik össze.

A kiindulópont a Ház, a Házban-lét és a Házból való kilépés esélye, a Zentához kapcsolódó település-néprajzi mozzanatok. A néprajzi aspektusok – ugyancsak a Ház szempontjából – szinte a térben helyezkednek el. Az ünnep, a böjt és az étkezés szokásai, a disznóvágás a belső térhez kötődik, a kávézás szokása kintről hatol be. A Házon kívüli kommunikáció, a nyitás viszont óriási jelentőségű. Az itt élő ember sorsa mégis a föld.

A kézirat legfőbb értéke az a tudatos szerzői törekvés, hogy a történelmi, helytörténeti, néprajzi, művelődéstörténeti, kulturális antropológiai értékeket elmondja, megőrizze. Olyan értéket jelentenek ezek, amelyeket a mai olvasó ugyanúgy legendának tekint, mint az elbeszélő a dédszülők világát. A családtörténetet elbeszélő lejegyzí például az emlékeiben olvasható karácsonyfa-köszöntő szövegét, a disznóvágási szertartás helyi forgatókönyvét, a földhöz kötöttség lelkületét, a Tisza és a Poronty-sziget kultikus voltát, az iskolai szokásokat, majd a távoli, idegen kávéjósítás részleteit stb.

•

Az irodalommal való találkozások szintén végigvonulnak a kötetben, például a versmondás fontossága, Móra Ferenc elbeszélésének dramatizálása, az irodalmi földij elnyerése, a naplóírás kérdése stb.

A szerző tehát nem pusztán a magánterületre összpontosít, noha olyan apróságok sem hiányoznak a szövegből, mint például az első ananászévés. Az emlékező narratíva lehetővé teszi a reflexiók lejegyzését, a mélyebb összefüggések feltárását, a dialogizáló magatartás megnyilvánulásait. A földreform következményeivel kapcsolatos vizsgálódások, a szegénységből való kitörés lehetőségei, a gimnáziumba kerülés, a felemelkedés távlata előhívja az említett gondolatokat.

Kovačevné Fehér Ilona kézírata áthidalja az időt, ugyanakkor szinte az utolsó pillanatokban őriz és ment meg olyan értékeket, amelyek már nem egyetlen családra vagy egyénre korlátozódnak, hanem a vajdasági/délvidéki hagyomány szempontjából is jelentősek.

Hózsá Éva